

Wśród prac zamieszczonych w *Iuris professio* na szczególną uwagę — poza wspomnianym już artykułem H. Kupiszewskiego — zasługują, moim zdaniem: H. Hausmaningera, *Subtilitas iuris* (s. 59-72); T. Mayera-Maly'ego, *Contra bonos mores* (s. 151-167); F. Sturma, *Quod meretrici datur repeti non potest* (s. 281-288); W. Waldsteina, *Zur Frage der conditio bei irrtümlicher Leistung nichtgeschuldeter operae* (s. 319-330); F. Wieackera, *Altrömische Priesterjurisprudenz* (s. 347-370).

Nie sposób oczywiście omówić w tym miejscu wszystkie te prace. Zatrzymam się więc na jednej z nich: artykule F. Sturma pod zaczerpniętym z 26 księgi *ad edictum Ulpiana* (D. 12, 5, 4, 3) tytułem *Quod meretrici datur repeti non potest*.

Już sam tytuł tej ciekawej i interesująco napisanej pracy nie tylko wskazuje zagadnienie będące przedmiotem opracowania (czy według prawa rzymskiego można było żądać zwrotu za pomocą *condictio* tego, co zostało przekazane prostytutce w formie zapłaty za świadczone przez nią usługi?), ale także daje nie budzącą wątpliwości odpowiedź w postawionej kwestii (w sytuacji takiej *condictio* nie przysługuje!).

Lektura artykułu F. Sturma pozostawia jednak pewien niedosyt. Przede wszystkim dziwi fakt, że autor, poświęcając sporo miejsca rozważaniom nad występującymi w Rzymie kategoriami prostytutek, przechodzi do porządku nad decydującym w tej kwestii, z prawnego punktu widzenia, określeniem prostytutki, sformułowanym przez Ulpiana i zaakceptowanym później w prawie justyniańskim (D. 23, 2, 43, pr. — 3).

Na tle wspomnianego wyżej tekstu źródłowego (D. 12, 5, 4, 3) wylania się także pewien interesujący problem, któremu autor nie poświęcił w swojej pracy zbyt wiele uwagi. Chodzi o podaną przez Ulpiana *ratio* rozstrzygnięcia: *Sed quod meretrici datur, repeti non potest, ut Labeo et Marcellus scribunt, sed nova ratio ne, non ea, quod utriusque turpitudine versatur, sed solius dantis*.

Jurysta wyraźnie wskazuje, że według wcześniej obowiązującego poglądu zarówno wręczenie zapłaty przez klienta, jak i jej przyjęcie przez prostytutkę miały charakter niegodziwy (*utriusque turpitudine*). *Nova ratio* zaś — według Ulpiana — *turpitudine* ma miejsce tylko po stronie wręczającego zapłatę klienta (*solius dantis*). Odmienność *rationum* nie miała jednak — jak to wyraźnie wynika z omawianego tekstu źródłowego — wpływu na istotę rozstrzygnięcia, które w obu przypadkach brzmi identycznie: *repeti non potest*. Rodzi się zatem pytanie: skoro przyjęcie owej *nova ratio* nie wpłynęło na kształt samego rozstrzygnięcia, to dlaczego Ulpian umieścił ją w tekście i tak wyraźnie zaakcentował? Szkoda, że w tekście omawianego artykułu F. Sturma nie znajdujemy na to pytanie odpowiedzi.

Na koniec wypada raz jeszcze podkreślić dużą różnorodność tematyczną prac zamieszczonych w tomie, co pozwala przypuszczać, że książka znajdzie licznych czytelników i to nie tylko wśród romanistów, ale i historyków starożytności.

ANDRZEJ SOKALA (Toruń)

Emilio Hidalgo-Serna, *Das ingeniose Denken bei Baltasar Gracián*. Humanistische Bibliothek. Wilhelm Fink Verlag, München 1985, ss. 218.

W ramach zasłużonej serii: „Humanistische Bibliothek” — Texte und Abhandlungen, ukazał się w dziale I: „Rozprawy” kolejny, 43 tom zatytułowany: *Das ingeniose Denken bei Baltasar Gracián*. Jego autorem jest prof. Emilio Hidalgo-Serna, wykładający aktualnie na uniwersytecie w Brunszwiku i od lat zajmujący

się analizą twórczości pisarza i myśliciela hiszpańskiego Baltasara Graciána (1601 - 1658).

Pierwszą, obszerną monografię jemu poświęconą opublikował E. Hidalgo-Serna przed dziesięciu laty w Rzymie (1976) w języku hiszpańskim, nadając jej tytuł: *Filosofía del ingenio y del concepto en Baltasar Gracián*. Analizował w niej głównie poglądy owego myśliciela na jednostkę ludzką w odniesieniu do otaczającej ją natury i jej praw oraz rolę, jaką u człowieka powinien odgrywać „intelekt” — „ingenio” — w jego postępowaniu i działaniach.

Jak wyjaśnia autor w *Przedmowie* do pracy: *Das ingeniose Denken bei Baltasar Gracián* (s. 9), ludzki „intelekt” (*ingenio*) przejawia, zdaniem B. Graciána, swą aktywność w trzech jak gdyby płaszczyznach: w dziedzinie poznawczej umysłu (*arte de ingenio*) i jego funkcji logicznego porządkowania idei (*agudeza de concepto*), w płaszczyźnie twórczości — ekspresji literacko-estetycznej (*agudeza verbal*) i w odniesieniu do praktyczno-moralnych zasad postępowania człowieka (*agudeza de acción*), gdzie zajmuje centralne miejsce w jego filozofii moralnej.

We *Wstępie* (s. 11-12) do swej publikacji E. Hidalgo-Serna, stwierdzając, że „twórczość Graciána wzbudziła w Europie znaczne zainteresowanie”, jako cel swej pracy określa analizę podstawowych pojęć w twórczości B. Graciána i różnorodnej interpretacji, jaką po dzień dzisiejszy budzi jego teoria „intelektu” (*ingenium*) i „koncepcji” (*concepto*). Istotę „intelektu” (*ingenium*) wiąże B. Gracián z siłami w naturze człowieka tkwiącymi, ożywionymi duchem jego poznawczej ciekawości, będącej początkiem i źródłem wszelkiej wiedzy oraz poznania (s. 13). Rezultatem aktywności „intelektu” (*ingenium*) człowieka jest „koncepcja” (*concepto*), myśl, idea, którą można wyrazić za pomocą zarówno opisu czy obrazu, jak też metafory czy porównania (s. 14). Jest przeto B. Gracián jednym ze współautorów siedemnastowiecznego nurtu w literaturze hiszpańskiej, zwanego konceptyzmem, charakteryzującego się m.in. stosowaniem w literaturze zaskakujących porównań i skojarzeń, przeskoków myśli oraz plastycznością obrazów i ekspresywnością opisu, trafiających tak do uczucia, jak i do wyobrażeń czytelnika, co sprzyjać miało zarówno przekonaniu go, jak i akceptacji przezeń prezentowanych idei i poglądów. W zamyśle B. Graciána „intelekt” (*ingenium*) miał znajdować swoją konkretyzację także w życiu praktycznym jednostki (s. 16). Efektywność bowiem i treść norm oraz ocen moralnych zależna jest — jego zdaniem — w poważnej mierze także od ich klarowności i stopnia ich uświadomienia oraz rozumienia przez ludzi. Zwracając się do czytelnika we *Wstępie* do swego traktatu *El Héroe* B. Gracián pisał: *Nie znajdziesz tu ani filozofii polityki, ani filozofii ekonomii, ale jedynie zasady racji stanu, w tobie samym tkwiące [...] Sztukę jak stać się sławnym bez potrzeby wielu reguł mądrości.*

W *ustępie* drugim *Wstępu: Bezpośredni rozgłos, zapomnienie i ponowna sława Graciána* E. Hidalgo-Serna przedstawia losy twórczości hiszpańskiego myśliciela, jej popularność i wpływy w różnych krajach europejskich. Urodzony w 1601 r. w Belmonte (Zaragoza) w Aragonii, zaliczany jest do jednego z głównych przedstawicieli Złotego Wieku kultury Hiszpanii. Od 1619 r. jest członkiem zakonu jezuitów, w latach 1640-41 pełni funkcję kaznodziei królewskiego w Madrycie, później jest sekretarzem Filipa IV. Wszystkie jego ważniejsze prace pojawiły się w okresie dwudziestu lat — od 1637 do 1657 r. Wymienić tu należy także zwłaszcza traktaty, jak: *El Héroe* (1637), *El Politico Don Fernando el Católico* (1640), *Arte de ingenio* (1642), *El Discreto* (1646), *Oráculo manual y arte de prudencia* (1647), *Agudeza y arte de ingenio* (1648), *El Crítico* (t. I - III, 1651 - 1653 - 1657), *El Comulgatorio* (1655).

Za zbyt ostrą krytykę stosunków panujących w Hiszpanii, jaką zawarł w swym dziele *El Crítico*, został on publicznie zganiony przez generała jezuitów i skazany na wygnanie do niewielkiego miasteczka Tarazona, gdzie zmarł 6 grudnia 1658 r.

Prace B. Graciána uzyskały znaczny rozgłos i były wielokrotnie wznawiane. W Hiszpanii do roku 1725 opublikowano je 35 razy, do roku zaś 1750, w tłumaczeniu na obce języki ogłoszono je 133 razy, w tym jego praca *Oráculo manual...*, (*Wyrocznia podręczna*) ukazała się 72 razy. Na język francuski *El Héroe* została przetłumaczona i ogłoszona już w roku 1645, a do roku 1765 ukazały się jego dzieła w tym języku czterdziestokrotnie. Z francuskiego też były tłumaczone najczęściej na inne języki, w tym także na język polski¹.

Prace B. Graciána zostały przetłumaczone na język portugalski, holenderski, węgierski, szwedzki i rosyjski², nie mówiąc już o tłumaczeniach na język włoski czy niemiecki.

Po przejściowym osłabieniu zainteresowania twórczością B. Graciána w drugiej połowie wieku XVIII i w wieku XIX obserwuje się obecnie, jak pisze autor, renesans jego popularności. Poza licznymi pracami jemu poświęconymi, wznawiane są i tłumaczone nadal jego traktaty. Między innymi, jak podaje autor (s. 22) pomiędzy 1904 i 1950 rokiem ukazało się w Londynie i w Nowym Jorku w języku angielskim osiem wydań dzieł B. Graciána. Można też wspomnieć o nowych tłumaczeniach jego prac na język polski i rosyjski³.

Tematyka prac B. Graciána jest szeroka i różnorodna, obraca się jednak generalnie wokół problemów społecznych, stosunków między ludźmi, norm moralnych i wzorów postępowania. Dlatego nie bez pewnej racji uważany jest on czasami za prekursora badań socjologicznych i psychologa społecznego. W swych pracach nie waha się przed podejmowaniem śmiałej krytyki panujących w Hiszpanii stosunków społecznych, nie oszczędzając ani sfer dworskich i najwyższych kręgów społecznych, ani też stosunków panujących w kościele i zgromadzeniach zakonnych. Sam w swoich traktatach praktycznie stosował ogłoszoną w *Wyroczni podręcznej* zasadę: *Środków ludzkich używaj tak, jakby nie było boskich, a boskich tak, jakby nie było ludzkich. Zasada to wielka i godna mędrca! Wyjaśnienia zbędne.*

Z myślą o praktycznej przydatności kreśli w swych pracach wzory postaci mających przewodzić innym, jak bohater (*El Héroe*), polityk (*El Político*) czy mądry powiernik — doradca (*El Discreto*). Dziełem najbardziej głośnym i popularnym oraz najczęściej przekładanym na inne języki jest *Wyrocznia podręczna* — *Oráculo manual* — zawierająca 300 maksym — zaleceń i rad, jak postępować się powinno w różnych sytuacjach, by nie utracić własnego prestiżu i umocnić swoją pozycję

¹ Por. Gracjan Baltazar..., *Człowiek uniwersalny, z francuskiego przełożony*. W Wilnie... R.P. 1762. Wydanie drugie tejże pracy opublikowane również w Wilnie w drukarni XX Bazylianów w roku 1765. W Sandomierzu w r. 1764 opublikowane zostały „Maksymy” Baltazara Graciána... z ksiąg jego przez Don Lastanosa wybrane... a teraz z powtórnego francuskiego tłumaczenia... na polski język przetłumaczone przez... Alexandra Brodowskiego. W Sandomierzu... 1764; Baltazar Gracjan, doskonały dworski człowiek przez 300 maksym w języku hiszpańskim wydanych, potem językiem polskim wyłożonych przez... Wacława Hrabiego Sierakowskiego..., Kraków 1802.

² L. E. Pinskij w *Przedmowie* do współczesnego tłumaczenia prac B. Graciána na język rosyjski pisze: *Pierwszym głośnym pisarzem hiszpańskim, z którym mógł się zapoznać czytelnik rosyjski, był Baltazar Gracián. W 1742 r. na długo do pierwszych rosyjskich publikacji Cervantesa w Petersburgu ukazało się tłumaczenie jego Wyroczni podręcznej... Z pełnym też uzasadnieniem można twierdzić — dodaje autor — że dla czytelnika wieku Oświecenia, w tym również i rosyjskiego, „Wyrocznia podręczna” była codzienną lekturą.* L. E. Pinskij, *Baltazar Gracián i jego prozawiedienija*, w: *Baltazar Gracián, Karmannyj orakul, Kritikon*, Moskwa 1981, s. 499.

³ Baltazar Gracjan, *Wyrocznia podręczna* (*Oráculo manual*). Przetłumaczył i wstępem zaopatrzył Stanisław Łoś, Lublin 1949. Gracián Baltasar, *Brewiarz dyplomacyjny*. Przełożył, wstępem i końcowymi przypisami opatrzył Bohdan Gajewicz, Paryż 1949. Baltasar Gracián, *Karmannyj orakul, Kriikon*. Izd. podgotovili E. M. Lysenko i L. E. Pinskij, Moskwa 1981.

społeczną. Praca ta stawiana jest na równi z *Maksymami*... La Rochefoucaulda i *Księciem Machiavellego*.

B. Gracián, uchodzący za moralistę, był nauczycielem *praktycznej mądrości życiowej*, podpowiadał, jak należy postępować, by dobrze wypełniać swe obowiązki, jakie ciążyą na człowieku przy pełnieniu różnych funkcji i godności społecznych. Okazał się w tym zakresie wielkim znawcą natury ludzkiej i charakteru człowieka, a także przekonywającym realistą. Sam siebie uważał za znawcę zasad i prawideł polityki. W pracy *El Criticón* (ks. II, ust. IV), porównując swój traktat *El Politico* z *Księciem Machiavellego* i dziełem *De Republica* J. Bodina, mówi, by *nie powoływać się na rację stanu, jeśli się nie ma żadnej racji* i ubolewa, że jego rozprawie o polityce jednego tylko brakuje, a mianowicie *autora z uznanym autorytetem*⁴. Równocześnie jako moralista, podobnie jak inni jezuici hiszpańscy, ostro krytykuje Machiavellego i zasady polityki zawarte w jego *Księciu*. Mysłiciel florencki to — jego zdaniem — *przewrotny polityk, karmiący nieoświeconych swoimi fałszywymi aforyzmami*. I trzeba widzieć — pisze B. Gracián — jak *tlum je takomie polityka*, sądząc, że są one pełne mądrości i wyszukanego smaku. Ale kiedy przyjrzyć im się, to nie znajduje się w nich nic innego, jak tylko podłość złożoną z występków i grzechów; jego wystawiana racja stanu to nic innego, jak pułapka dla rozumu i zasadzka nań. Kusi na jego ustach niewinność, nie schodzą z jego języka słowa czystości, z gardła jednak wydobywa się piekielny ogień, zwęglający normy dobrego postępowania i w popiół obracający państwa. To zaś co nam przypomina wstęgi jedwabne, to jego podstępne rady, którymi on cnotliwym związuje ręce, a przewrotnym daje wolność. Stronice jego dzieł, które wydał i którymi manipuluje, to katalog kłamstw i fałszu, które wielu już zawróciły w głowie. Zawierzcie mi, to tylko uszędzie oszustwo, z którego obyśmy jak najszybciej się wydostali (*El Criticón*, ks. I, VII).

W rozdziale II pracy: *Interpretacje i wartościowanie dzieł Graciána* prezentuje E. Hidalgo-Serna główne nurty interpretacyjne twórczości pisarza, dominujące w XIX w. Uważa za takie ujęcie jego twórczości w aspekcie moralistycznym, literackim i w kategoriach estetyki, zwłaszcza gdy chodzi o koncepcje „dobrego smaku” (*buon gusto*) i jego różnorodne rozumienie. W następnych rozdziałach autor analizuje teorie B. Graciána jednostki ludzkiej i jej związków z naturą, omawia w jego ujęciu charakter „intelektu” człowieka i jego rolę poznawczą w stosunku do otaczającej człowieka rzeczywistości, wreszcie zajmuje się znaczeniem i rolą pojęcia *buon gusto* — dobrego smaku, jaką odegrało ono w dziedzinie estetyki.

Praca zaopatrzona została w dobrze opracowaną bibliografię, zawierającą wykaz ważniejszych wydań dzieł B. Graciána w języku hiszpańskim i niemieckim oraz innych materiałów i źródeł, odnoszących się do postaci i twórczości pisarza. Załączona również bibliografia opracowań poświęconych Graciánowi daje możliwość bezpośredniej orientacji, zwłaszcza gdy chodzi o publikacje współczesne, jak wielkie budzi on nadal wśród badaczy zainteresowanie i jak bogata i różnorodna jest poświęcona mu literatura, zwłaszcza zachodnioeuropejska, nie uwzględnione bowiem zostały w zasadzie wydawnictwa i prace w językach wschodnioeuropejskich. Skorowidz osobowy i rzeczowy oraz wykaz używanych w pracy terminów

⁴ W pracach poświęconych analizie koncepcji racji stanu spotyka się pogląd, że — gdy chodzi o Hiszpanię końca XVI i XVII w. — P. Rivadeneira, wychodząc z przesłanek etycznych, dał w swych pracach wzór *chrześcijańskiego księcia* — *principe cristiano*. Z drugiej strony, B. Gracián, nawiązując do założeń nurtu realistycznego, na podstawie analizy polityki króla Katolickiego stworzył w swym traktacie *El Politico* *Don Fernando el Catolico* wzór „księcia polityki” — *principe politico*. Por. José A. Fernández-Santamaría, *Reason of State and Statecraft in Spain (1595 - 1640)*, w: *Journal of the History of Ideas*, vol. XLI, 1. Jan. March 1980, s. 379.

greckich ułatwiają czytelnikowi orientację i pomagają w znalezieniu w tekście poszukiwanej problematyki.

Recenzowana praca E. Hidalgo-Serny — rezultat wieloletnich studiów — zasługuje na wysoką ocenę tak ze względu na wszechstronność ujęcia problemu, jak i dogłębną znajomość omawianej problematyki, przekonującą dokumentację dzieła, dążenie do ścisłości i znalezienia adekwatnego objaśnienia pojęć i terminów używanych przez pisarza, nie zawsze jednoznacznych i łatwych do przyswojenia współczesnemu czytelnikowi. Ujęcie tematu na tle rozwoju kultury europejskiej i jej licznych tendencji i nurtów w sposób przejrzysty odkrywa przed czytelnikiem rolę i żywotność pewnych pojęć i koncepcji zawartych w dziełach Graciána. Pokazuje również, jak po okresie pewnego zapomnienia w XIX w. następuje ponowny ich renesans, pociągający za sobą ożywienie we współczesnej literaturze, estetyce, myśli politycznej i w badaniach nad dziejami europejskiej kultury.

JAN MALARCZYK (Lublin)

Jan Kostrzak, *Narodziny ogólnoinflanckich zgromadzeń stanowych od XIII do połowy XV wieku*; Roczniki Towarzystwa Naukowego w Toruniu, R. 82, z. 1, Warszawa—Poznań—Toruń 1985, ss. 156.

Jest zastanawiające, że dzieje ustroju średniowiecznych Inflant, a wśród nich rozwój instytucji stanowych, należą do problemów nie podejmowanych dotąd w historiografii polskiej. Nie zwracali też na tę kwestię uwagi badacze radzieccy, skupiając się głównie na problematyce społeczno-gospodarczej. Trzeba jednak zauważyć, że także historycy niemieckojęzyczni, najczęściej, jak dotąd, penetrujący przeszłość tego regionu, pozostawiali na uboczu swoich rozważań zagadnienie powstania zgromadzeń stanowych na tym obszarze. W tym stanie rzeczy studium Jana Kostrzaka poświęcone analizie narodzin inflanckich zgromadzeń stanowych musi spotkać się z wielkim zainteresowaniem. Z jednej bowiem strony autor podejmuje zagadnienia, które nie było dotąd przedmiotem analizy, z drugiej — zajmując się problematyką protoparlamentaryzmu (choć odcina się od tego terminu) — porusza sprawę nader istotną w dziejach ustroju i dość szeroko dyskutowaną¹. Na zaniedbanym w Polsce polu historii Inflant, gdzie nawet problematyka polityczna nie cieszy się zainteresowaniem, Jan Kostrzak dał się poznać jako autor ciekawej rozprawy o stanowisku inflanckich władz zakonnych wobec wojen polsko-krzyżackich².

Zasadniczym celem rozprawy jest przedstawienie kolejnych etapów tworzenia się ustroju stanowego i jego instytucji na szerokim tle społecznych i politycznych

¹ S. Russocki, *Narodziny zgromadzeń stanowych*, Przegl. Hist. t. 69, 1968, z. 2, s. 214 - 226; tenże, *Problematyka zgromadzeń prereprezentacyjnych (colloquia) w Europie Środkowej*, w: „Konferencja historyków prawa, Wice — rada — sejm — parlament. Referaty i tezy”, Poznań 1972, s. 17 - 24; tenże, *Protoparlamentaryzm Czech do początku XV wieku*, Warszawa 1973; tenże, *Średniowieczne synody prowincjonalne a zgromadzenia przedstanowe*, CPH, t. XVII, 1965, s. 39 - 74; *Repräsentation und Parlamentarismus in Bayern vom 13. bis zum 20. Jahrhundert. Eine politische Geschichte des Volkes in Bayern*, Bd. I: — Karl Bosl, *Die Geschichte der Repräsentation in Bayern, Landständische Bewegung, Landständische Verfassung, Landesausschuss und altständische Gesellschaft*, München 1974.

² J. Kostrzak, *Stanowisko inflanckich władz zakonnych wobec wojen polsko-krzyżackich w latach 1409 - 1422*, cz. I, *Zapiski Historyczne*, t. 39, 1974, z. 4, s. 7 - 27; cz. II, t. 40, 1975, z. 1, s. 33 - 52.